

PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN: TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU

ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ КҮРМЕТІНЕ
ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ
СИМПОЗИУМЫ

Ankara/Türkistan 2019 / Анкара/Түркістан 2019

ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ ҚҰРМЕТІНЕ ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ СИМПОЗИУМЫ

**PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN:
TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU**

**ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ ҚҰРМЕТІНЕ
ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ
СИМПОЗИУМЫ**

ORGANİZASYON / ҰЙЫМДАСТЫРУ

Ahmet Yesevi Üniversitesi / Ахмет Яссауи Университеті
Hitit Üniversitesi / Хитит Университеті
Marmara Üniversitesi / Мармара Университеті

EDİTÖR / РЕДАКТОР

Prof. Dr. Süleyman Gezer / Профессор Доктор Сулейман Гезер

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / КЕҢСЕ KOORDİNАТОРЫ

Narun Sarıgül / Харун Сарыгүл

ISBN: 978-9944-237-75-8

İnceleme Araştırma Dizisi: 62 /Зерттеу сериясы: 62

© Ahmet Yesevi Üniversitesi

Mütevelli Heyet Başkanlığı

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 223 34 29

www.ayu.edu.tr yayinlar@yesevi.edu.tr

Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar. / Кітапта жазылған пікірлер тек қана авторлар болып табылады және Ахмет Ясауи атындағы университеттің Өкілетті Кеңес басқармасының пікірлерін көрсетпейді.

Ankara/Türkistan 2019 / Анкара/Түркістан 2019

PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN:
TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU

AҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ/ ONUR KURULU

Проф. Док. Мұса Ылдыз Prof. Dr. Musa Yıldız	Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Өкілетті кеңес төрағасы Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı
Доц. Док. Ибраһим Калын Doç. Dr. İbrahim Kalın	Түркия Республикасы Елшілігі Президент баспасөз хатшысы және Бас хатшының орынбасары Büyükelçi, T.C. Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü ve Genel Sekreter Yardımcısı
Бибігүл Асыллова Bibigul Asilova	Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министр орынбасары Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakan Yardımcısı
Док. Сердар Чам Dr. Serdar Çam	Түрік ынтымақтастық және координациялық агенттігінің төрағасы Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanı
Лазат Ақтаева Lezat Aktayeva	Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің орынбасары Kazakistan Cumhuriyeti Sağlık Bakan Yardımcısı
Проф. Док. Мұхиттин Шимшек Prof. Dr. Muhittin Şimşek	Мармара университеті профессоры Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi
Проф. Док. Мұрат Журинов Prof. Dr. Murat Jurinov	Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының төрағасы Kazakistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi Başkanı
Хусейін Каракум Hüseyin Karakum	Қаржы министрлігінің Салық инспекциясы басқармасының төрағасы Maliye Bakanlığı Vergi Denetim Kurulu Başkanı
Проф. Док. Абдрасилов Болатбек Prof. Dr. Abdrasilov Bolatbek	Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ректоры Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektörü
Проф. Док. Эрол Өзвар Prof. Dr. Erol Özvar	Мармара университетінің ректоры Marmara Üniversitesi Rektörü
Проф. Док. Женгиз Томар Prof. Dr. Cengiz Tomar	Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің I вице-президенті Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör Vekili
Проф. Док. Реха Метин Алкан Prof. Dr. Reha Metin Alkan	Хитит университетінің ректоры Hitit Üniversitesi Rektörü
Проф. Док. Махмут Ак Prof. Dr. Mahmut Ak	Стамбул университетінің ректоры İstanbul Üniversitesi Rektörü

ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ ҚҰРМЕТІНЕ ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ СИМПОЗИУМЫ

ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛҚАСЫ ТӨРАҒАСЫ/ DÜZENLEME KURULU BAŞKANI

Проф.Док. Сүлейман Гезер Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Prof. Dr. Süleyman Gezer университетінің профессоры
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Öğretim Üyesi

ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛҚАСЫ/ DÜZENLEME KURULU

Проф.Док. Умбетов Ө.Ү. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Prof. Dr. Umbetov Ö.U. университетінің Оқу-әдістемелік ісі жөніндегі вице-президенті
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör
Yardımcısı

Проф.Док. Беркимбаев К.М. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Prof. Dr. Berkimbayev K.M. университетінің Ғылыми-зерттеу істері жөніндегі вице-президенті
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör
Yardımcısı

Проф.Док. Әбуов Ә.Е. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Prof. Dr. Abuov A.E. университетінің Рухани жаңғыру бағдарламасының жетекшісі
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör
Yardımcısı

Доц.Док. Пусат Пилтен Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Doç. Dr. Pusat Piltен университетінің вице президенті
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Rektör
Yardımcısı

Доц.Док. Исмаил Булут Хитит университетінің доценті
Doç. Dr. İsmail Bulut Hitit Üniversitesi Öğretim Üyesi

Доц.Док. Абжалов С.У. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Doç. Dr. Abzhalov S.U. университеті Гуманитарлық ғылымдар факультетінің деканы
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Beşeri
Bilimler Fakültesi Dekanı

Доц.Док. Каратышканова Қ.Р. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Doç. Dr. Karatışkanova K.R. университеті Дінтану кафедрасының меңгерушісі
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İlahiyat
Bölüm Başkanı

Проф.Док. Кенжетай Д.Т. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Prof. Dr. Kenjetaу D.T. университеті Ясауи ғылыми зерттеу орталығы директоры
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yesevi
Araştırma Merkez Müdürü

Док. Армаған Зөһре Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Dr. Öğr. Üyesi Armağan Zöhre университетінің оқытушысы
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Öğretim Üyesi

Док. Сердар Дағистан Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Dr.Serdar Dağıstan университеті, Туркология институтының директоры
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Türkoloji
Enstitüsü Müdürü

Чағры Эрgezер К.Шарипов Жалалабад Халықаралық университеті
Öğr. Gör. Çağrı Ergezер

Доц.Док.Маруфжан Юлдашев К.Şaripov Celalabad Uluslararası Üniversitesi Celalabad
Doç. Dr. Marufcon Yoldaşev Ташкент Мәдениет университеті

Доц.Док.Маруфжан Юлдашев Ташкент Мәдениет Университеті

Док. Элчин Ибрагимов Өзiрбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы
Dr. Elçin İbrahimov Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

Эндер Сайын Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік

PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN:
TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU

Ender Sayın	университеті Носа Аһмет Үесеви Улусларарасы Түрк-Казак Үниверситеси
Док. Нурматов Ж.Е. Dr. Nurmatov Zh.Y.	Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Дінтану кафедрасы Носа Аһмет Үесеви Улусларарасы Түрк-Казак Үниверситеси, Ілаһият Бөлімү
Док.Мырзабеков М.М. Dr. Myrzabekov M.M.	Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Дінтану кафедрасы Носа Аһмет Үесеви Улусларарасы Түрк-Казак Үниверситеси, Ілаһият Бөлімү
Док.Шауенов Д.Ш. Dr. Şauyenov D.Ş	Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Дінтану кафедрасы Носа Аһмет Үесеви Улусларарасы Түрк-Казак Үниверситеси, Ілаһият Бөлімү
Док. Ботакараев Б.К. Dr. Botakarayev B.K.	Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Дінтану кафедрасы Носа Аһмет Үесеви Улусларарасы Түрк-Казак Үниверситеси, Ілаһият Бөлімү

TAKDİM

Prof. Dr. Musa YILDIZ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanı

Türk Dünyası kendi manevi köklerine dönme konusunda artık her zaman olduğundan daha berrak ve net bir yönelişe sahiptir. Kültür birliğimizin yeniden tesis edilmesinde Türkistan coğrafyasının varlığı inkâr edilemez bir gerçektir. Kadim bir geçmişe ve çağları aşan kültürel bir mirasa sahip olan Türkistan bölgesi, medeniyetimizin kurucu üslerinden birisi olarak tarih sahnesindeki yerini alırken, bugün de bu vasfını sürdürmekte ve Türk Dünyasını beslemeye devam etmektedir. Bu hususiyeti kendi misyonu ve vizyonu ile birleştiren Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türk coğrafyasının kültürel birliğinin yeniden tesis edilmesi ve geleceğe taşınması konusunda pek çok çalışmaya imza atmıştır. Özellikle Türk-İslam medeniyetinin merkezi olarak tanımlayabileceğimiz Türkistan bölgesinde kurulan Ahmet Yesevi Üniversitesinin geçmiş kültürel mirası, tanıma, tanıtma ve sonraki kuşaklara aktarma konusunda önemli bir rol ifa etmektedir. Bu çerçevede üniversitemizin düzenlendiği “Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına- Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu” Türk coğrafyasındaki kültürel sürekliliğin devamı ve medeniyetimizin yapıtaşlarını yeniden gün yüzüne çıkarma hususunda mühim bir boşluğu doldurduğunu söyleyebiliriz.

Türkistan bölgesi medeniyetimizin en büyük merkezidir. Bilim ve sanata hayat veren bu coğrafyada kurumların işlevi kadar, bahsi geçen kültürel birikime bazı müstesna şahısların yaptığı katkıların görmezden gelinmesi mümkün değildir. İşte bu sempozyum vesilesiyle andığımız Türk Dünyasının yetiştirdiği ender bilim insanlarından biri de Prof. Dr. Fuat Sezgin’dir. Prof. Sezgin yaptığı çalışmalarla yalnızca kültürel mirasımızı ortaya çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda dünya bilim tarihine ışık tutacak çalışmalarıyla evrensel bir değer olmuştur. Bu sempozyumun Prof. Sezgin’e ithaf edilmesi, onun söz konusu vasfının bir nebze de olsa bütün dünyaya tanıtılması ve gelecek nesillere değerinin anlatılmasını amaç edinmektedir. Bu minvalde Türk-İslam medeniyetinin en değerli coğrafyası olan Türkistan’ı, tarih, felsefe, sanat, mimari, İslamî Bilimler, arkeoloji gibi pek çok ilim sahasında ele alıp incelemek, Prof. Sezgin’in bilim tarihine yaptığı katkıları da bir nevi tanıtım anlamına gelecektir. Dolayısıyla düzenlenen söz konusu sempozyumu, geçmiş kültürel mirasımızı yeniden okumak ve değerlendirmekle birlikte, kültür birlikteliğimizi sağlam kılmak adına yapılmış önemli bir adım olarak görmek mümkündür.

Elinizdeki bu kitapta 5 ülkeden 80’e yakın bilim insanının katıldığı, “Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu” bildirilerine yer verilmiştir. Sempozyum düzenlemesinde emeği geçen ve bu bildiriler kitabının editörlüğünü üstlenen Sayın Prof. Dr. Süleyman Gezer’e teşekkür ediyorum. Tertip edilen bu sempozyumun Türk-İslam medeniyetinin dinamiklerini yeniden harekete geçirmeye ve bu coğrafyanın gelecekteki rolünün belirgin hale gelmesine vesile olmasını diliyorum.

ÖNSÖZ

Büyük bir uygarlık merkezi olan Türkistan bölgesi güçlü düşünce akımlarına ev sahipliği yapan, bilim ve sanata hayat veren özel bir coğrafyanın adıdır. Başka bölgelerdeki dinî ve kültürel parçalanmışlığın aksine, bu coğrafyada pek çok unsur birbiriyle uyum içerisinde yaşamış ve dünyaya hoşgörü dersi vermiştir. Aynı zamanda İslam medeniyetinin gelişim gösterdiği en önemli bölgelerden biri olan Türkistan; tarihin, kültürün ve evrensel değerlerin zirvesini teşkil eden ayrıcalıklı niteliklere sahip benzersiz bir bölgedir. Başta Hoca Ahmet Yesevi'nin medfun bulunduğu Türkistan şehri olmak üzere Buhara, Semerkant, Tirmiz, Nesef, Belh, Merv, Serahs, Nişabur, Herat, İsfarayn, Tus, Oş ve Taşkent gibi belli başlı şehirler, birer ilim merkezi olmalarının yanı sıra çok sayıda dinî, fikrî ve felsefî ekollere de ev sahipliği yapmıştır.

İslam tarihi boyunca Türk dünyası olarak da bilinen Türkistan coğrafyasında yetişen İslam âlimlerinin İslam bilim, sanat ve düşünce tarihine katkıları ve bunun günümüz Türk ve İslam dünyasına yansımaları yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu coğrafyada, asırlar boyunca İslam bilim ve düşünce tarihine yön veren ve İslam medeniyetinin gelişimine büyük katkılar sağlayan sayısız bilim insanı yetişmiştir. İslami ilimlerin yanında tıp, astronomi ve matematik gibi fen bilimleri alanında yapılan sayısız çalışmalar bahsi geçen coğrafyanın kültürel çeşitliliğinin artmasını beraberinde getirmiştir. Gerek din bilimleri gerekse beşerî bilimler ve fen bilimlerinde büyük bir kısmı günümüze kadar muhafaza edilen çok sayıda önemli eser bu coğrafyada kaleme alınmıştır.

Elinizdeki bu çalışma "Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu" başlığı altında Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi ve Hitit Üniversitesi işbirliği ile 11-12 Nisan 2019 tarihleri arasında Türkistan'da gerçekleştirilen bildirilerden oluşmaktadır. Sempozyuma 5 farklı ülkeden bilim insanları katılmış; bölgenin tarih, kültür, sanat ve düşünce yönlerine dair sunumlar yapmışlardır. Yine bu kapsamda bölgenin ilmî gelişimine katkı sağlamış öncü şahsiyetlere dair sunumlar da yer almaktadır.

Türkistan coğrafyasının tarih, kültür ve medeniyet yönlerini ele almayı amaçlayan sempozyuma katkılarından dolayı Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Prof. Dr. Musa Yıldız'a, Hitit Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Reha Metin Alkan'a, sempozyuma tebliğleriyle katılan bilim insanlarımıza saygılarımı sunarım. Bildiri kitabının Türk dünyasına ilgi duyan okur kitleleri tarafından memnuniyetle karşılanacağını umuyoruz.

Prof. Dr. Süleyman Gezer

İÇİNDEKİLER

İSLAM BİLİM TARİHÇİSİ OLARAK FUAT SEZGİN / Macid YILMAZ.....	1
İMAM TİRMİZİ'NİN HADİS USÛLÜ İLMİNE KATKILARI / Abdullah ÇELİK.....	8
ES-SEVÂDU'L-AZAM'IN FARK NÜSHALARI VE MÜELLİFLERİ ÜZERİNE / Adem ARIKAN	23
DİVAN-I HİKMET'TE KAVRAM HARİTASI / Ahmet Cahid HAKSEVER / Hayati BİCE.....	37
HARİZM'DEN YÜKSELEN SES: NASIR B. ABDUSEYYİD EL-MUTARRİZİ'NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ VE DÜŞÜNCE YAPISI / Ali YILMAZ.....	52
TÜRK BENGÛTAŞ (ŞİVEET ULAN)'DAKİ OĞUZ DAMGALARI İLE CUNNİ MAĞARASINDAKİ DAMGA VE İŞARETLERİN KARŞILAŞTIRILMASI / Alpaslan CEYLAN / Yavuz GÜNAŞDI	62
THE ROLE OF MAHBUBI DYNASTY IN ISLAM / Amonov Barot MURODOVİCH..	80
TÜRK DİN TASAVVURUNDA SEVGİ VE GÖNÛL -YESEVİ MERKEZLİ BİR İNCELEME- / Aygün AKYOL.....	88
SELEFİLİK HAREKETİ VE KAZAKİSTAN'DA YAYILMASININ ARKAPLANI / Bauyrzhan BOTAKARAYEV.....	98
THE SPREAD OF SUFISM IN TURKESTAN REGION AND HIS ROLE IN ISLAMIC CIVILIZATION / Bulan JOLAMAN.....	106
TÜRKİSTAN'IN SANAT DÜNYASINA İLHAM KAYNAĞI OLAN ÇİÇEĞİ: LÂLE / Candan NEMLİOĞLU.....	113
SELEFİLİĞİ BESLEYEN TEMEL ETKENLER / Cemil HAKYEMEZ.....	122
"MİLLÎ TÜRKİSTAN" DERGİSİNDE MUSTAFA ÇOKAY (1890-1941) / Çağatay KOÇAR.....	130
ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІНІН ҚОҚАН ХАНДЫҒЫ ТҮСЫНДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ / Dildash MUSTAPAEVA	145
ИСЛАМДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІНДЕ ДІНИ ТӨЗІМДІЛІК / Elza SHAMURATOVA	151
VELİ KAYUM-HAN (1904-1993) VE "MİLLÎ TÜRKİSTAN DAVASI " (PAX- TURKİSTANA TEZİ) / Esat ARSLAN.....	155
HOCA AHMED YESEVÎ (Ö. 562/1167)'NİN DİVAN-I HİKMET'İNDE ALLAH-KUL MÜNÂSEBETİ AÇISINDAN DUA VE NİYAZ / Esmâ ÖZTÜRK	166
BÜYÜK SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDE MÂVERAÛNNEHİR / Fatih ERKOÇOĞLU	175
BÂBURNAME'DE KULLANILAN TÜRKÇE KELİMELERLE GÜNÜMÜZ ÖZBEK TÜRKÇESİNİN KARŞILAŞTIRILMASI / Fazliddin MADİEV BAXRİDDİNOVİCH ..	186
TÜRKİSTANLI RIF'AT DÂVUD'UN KALEMİNDEN TÜRKİSTAN (1924 -1925) / Ferda Olbak MAZAK	194

ORTA ASYA HAYVAN ÜSLUBUNUN TEKSTİLDE KULLANIMI / H. Nurgül Begiç / Ceren Öz.....	205
ORTA ASYA SANATI VE TEKSTİLLERİNDE DEVE FİGÜRÜ / H. Nurgül Begiç / Rukiye Kaya.....	219
ORTA ASYA TÜRK TARİHİNDE KEÇECİLİK / H. Nurgül Begiç.....	230
DİOSCORİDES VE SUBHAN KULİ HAN'IN ESERLERİNDEKİ KATARAKT TEDAVİLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI / Hasan Basri ÇAKMAK.....	237
FARABİ'NİN İSLAM DÜŞÜNCESİNE EPİSTEMOLOJİK KATKISI / Hasan Yücel BAŞDEMİR.....	245
АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ ТАРИХЫНЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДАҒЫ ТАҒЛЫМЫ / Hazretali TURSUN.....	252
HAKİM ES-SEMERKANDÎ'YE GÖRE SEVÂDÜ'L-A'ZAM VE DİĞERLERİ / Hilmi KARAAĞAÇ.....	259
DÂRİMÎ'NİN BAZI HADİSLERE YAPTIĞI AÇIKLAMALAR (SÜNEN AĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME) / Hüseyin AKYÜZ.....	272
EBÛ İSHÂK es-SALEBÎ'NİN KATLA'L-KUR'AN'I / Hüseyin ÇELİK.....	296
NÜBÜVVET-MEDENİYET İLİŞKİSİ / İsmail BULUT.....	317
В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ВЛИЯНИЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ НА СЛОВАРНЫЙ СОСТАВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЯЗЫКОВ / Khusniya ZIKRULLAYEVA / Dilbar AKHMEDOVA.....	325
ИМАМ МАТУРИДИ КӨЗҚАРАСТАРЫҢДАҒЫ ТАНЫМНЫҢ РАЦИОНАЛДЫ ӨДІСТЕРІ (АЛЛА МЕН ЖАРАТЫЛҒАН ӨЛЕМ БАЙЛАНЫСТАРЫ) / Kymbat KARATYSHKANOVA.....	333
DÜNYADA UYGULANAN DİN ÖĞRETİMİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME / МаҷдLMAZ.....	339
ЭЛЕМЕНТЫ ЖАНРА МАРСИЯ В НАДГРОБНЫХ НАДПИСЯХ / Masrur RAHIMJANOV.....	346
УНИКАЛЬНАЯ РУКОПИСЬ ПО ХАНАФИЗМУ / Matibaeva RAZIYA.....	353
MÜNBEİT COĞRAFYA TÜRKİSTAN VE ONDAN NEŞET EDEN ORDUNUN İLK DÖNEM İSLAM TARİHİNE KATKISI / Mehmet AZİMLİ.....	359
SELEFİLİĞİN ÖNLENEMEYEN YÜKSELİŞİ-Türk Dünyasında Dinin Kurucu- Ayrıştırıcı Rolü Üzerine Bir Tartışma- / Mehmet EVKURAN.....	366
KİTAP'I KÜLTÜRE TAŞIYAN HİKMET PINARI (DESTE-İ GÜL) / Mehmet Kamil COŞKUN.....	377
İLK MÜSLÜMAN-TÜRK ÂLİMİ ABDULLAH İBN MÜBÂREK'İN ŞAİRLİĞİ VE ZÜHDLE İLGİLİ BAZI ŞİİRLERİ / Mehmet Necmettin BARDAKÇI.....	398
AHMET YESEVİ VE NURETTİN TOPÇU'NUN DİN VE DİNDARLIK TASAVVURLARININ MUKAYESELİ İNCELENMESİ / Mevlüt UYANIK.....	415

ÖZBEKİSTAN'DA DİNLERARASI İLİŞKİLERDE HOŞGÖRÜ / Muhammedâlim MUHAMMEDSIDDIKOV.....	442
MUHAMMAD BIN MAHMÛD AL-USTRÛSHANĪ AND HIS SCIENTIFIC HERITAGE / Muslim ATAYEV	449
RELIGIOUS XENOPHOBIA AND EXTREMISM THREATS OF THE XXI CENTURY / Nasirova AZIZA.....	455
ЭТНИКАЛЫҚ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ ТҮРҒЫСЫНАН ТҮРКІ ХАЛЫҚТАР ФИЛОСОФИЯСЫ / Nasriddin NAZAROV	459
ORTA ASYA TÜRK TARİHİNDE KEÇECİLİK 7 H.Nurgül BEGİÇ	465
GÖÇERLİK VE YERLEŞİKLİK ARASINDA BİR BİLEŞEN; FERGANA VADİSİ / Oktay ÖZGÜL / Nezahat CEYLAN	472
ORTA ASYA'DA KÖYLERDEKİ GENÇLERİN DİNİ AŞIRILIĞA KARŞI TUTUMLARI (ANKET VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR TEMELİNDE) / Prof. Dr. Orazbek NUSKABAYEV / Gulnaz Orazbekkızı NUSKABAYEVA	496
HORASAN-MAVERAÛNNEHİR BÖLGESİ ALİMLERİNDEN HAKĪM ES-SEMERKANDĪ'NİN MU'TEZİLE'YE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ / Osman AYDINLI .	505
İMÂM MÂTÜRĪDÎ'DE ŞİRK KAVRAMI VE TÜRK- İSLAM KÜLTÜRÜNE YANSIMALARI / Özden KANTER / Fatih TEKE	519
DİN VE DEĞİŞİM İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA TÜRK-İSLAM TOPLUMLARI / Ramazan UÇAR.....	536
EBÛ İSHAK ZÂHĪD ES-SAFFÂR EL-BUHARĪ'NİN (534/1139) ŞAHSINDA HANEFĪ/MÂTURĪDÎ GELENEKTE SİYASÎ ANLAYIŞ / Mehmet Saffet SARIKAYA	543
ВКЛАД АЛАУДДИНА УСМАҢДИ САМАРКАНДИ К РАЗВИТИЮ ИСЛАМСКИХ НАУК / Otabek Muhammadiyev BAZAROVĪCH	555
ANADOLU'NUN GÖNÜL FATİHLERİ: HORASAN ERENLERİNİN URFA'DAKİ İZLERİ-ŞEYH MES'UD NİŞABURİ, BEDİÜZZAMAN AHMED HEMEDANİ VE DEDE GARKIN HORASANİ- / Salih AYDEMİR.....	561
MÂTURĪDÎ TEFSİRİ VE HANEFĪ TEFSİRLER ÜZERİNE / Selim TÜRCAN	570
УЗБЕКСКАЯ СЕМЬЯ В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЙ / Shahzoda Rashidova RAĪMOVNA	583
MUHAMMAD IBN ABĪ BEKR: HAYATI VE İLMİ MİRASI / Tohir EVADULLAEV .	589
AHMET YESEVĪ VE YUNUS EMRE'DE ÖLÜMSÜZLÜK DÜŞÜNCESİ / Yaşar TÜRK BEN	597
TÜRK HALKLARININ DİL KAYNAĞI OLARAK KAŞGARLI MAHMUD'UN "DĪVÂNÜ LUGATĪ'T-TÜRK" ESERİ / Usmanhan Muhammadiyev BOKĪBULLAYEVİÇ	605
ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNDE TÜRKİYE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN FAALİYETLERİ / Yakup ÇOŞTU	610

MIGRATION AND IDENTITY: A STUDY OF THE TURKESTANI DIASPORA IN THE UNITED STATES OF AMERICA / Yarkın KOÇAR.....	617
MAĞCAN CUMABAYEV'İN "ESKİ TÜRKİSTAN" ADLI ŞİİRİNİN TAHLİLİ / Yerlan ZHIYENBAYEV	637
ESKİ TÜRKLERDE ÖLÜM VE CENAZE MERASİMLERİ / Zehra EFE	643
ҒҰҢДАРДЫҢ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСЫП ДАМУЫҢДАҒЫ БАСТАМАШЫЛЫҚ РӨЛІ / Zanadiluly NOSERBEK.....	650
QALIN (BRIDE-PRICE) TODAY: ETHNOPSYCHOLOGICAL ANALYSIS / Ziyodakhon Rasulova ABDUBORIYEVNA	662
СИМПОЗИУМҒА ҚАТЫСУШЫЛАР ТІЗІМІ/ SEMPOZYUM KATILIMCILARI	667

İMÂM MÂTÜRÎDÎ'DE ŞİRK KAVRAMI VE TÜRK- İSLAM KÜLTÜRÜNE YANSIMALARI

Özden KANTER

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üni. İlahiyat Fak.

ozdenkanter@hitit.edu.tr

Fatih TEKE

Yüksek Lisans Öğrencisi Hitit Üni. İlahiyat Fak.

fatihteke19@hotmail.com

Özet

İnsanoğlu, düşünme yetisini kazandığı zamandan itibaren kaçınılmaz olarak düşünsel değişim ve gelişim yaşamaktadır. Farklı coğrafyalarda ortaya çıkan düşünceler, toplumların kültürlerinin her alanına etki etmiştir. Özellikle dini alandaki farklı görüşler, ortaya çıktığı toplumları doğrudan etkilerken, toplumların etkileşimleri ile diğer toplumlara da sirayet etmiştir. İslam'ın inanç esasları aynı kalırken, bu esaslar üzerindeki ontolojik tartışmalar, kültürlerin de etkisiyle farklılaşmalar göstermiştir. İslam kelimcileri birçok konuda farklı görüşler ortaya koyarken, Kur'an'ın bu konudaki hassasiyeti doğrultusunda tevhid anlayışında bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Fakat İslam'ın farklı kültürlerle etkileşimi neticesinde, sonradan Müslüman olan topluluklarda eski inançlarının etkisi devam etmiş ve bu durum tevhid inancına da yansımıştır. Mâtürîdî, toplumun kültürel değerleriyle kaynaşmış bir takım batıl inançların İslam tevhid inancına zarar vermediği müddetçe, şirk kapsamında değerlendirilmeyeceğini ifade etmiştir. Çağdaşları, tevhid anlayışını günahlar bağlamında ele alırken, Mâtürîdî, iman- amel ayrımı yaparak günahların ameller açısından değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu bildiride, Mâtürîdî'nin tevhid anlayışı temelinde günümüz Türk-İslam topluluklarındaki kültürel inançların şirk kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Mâtürîdî, Tevhid, Şirk, Kültür.

The Concept of Shirk in Imam Mâturidî and Its Effect on Turk- Islam Culture

Abstract

The ideas that emerged in different geographies have affected every area of the cultures of societies. Particularly, the different opinions in the religious field directly affected the societies in which they emerged, and they also spread to other societies through the interactions of societies. While the principles of belief of Islam remained the same, ontological debates on these principles showed differentiation with the effect of cultures. While the Islamic theologians revealed different opinions on many issues, there was no change in the understanding of Tawheed in the light of the Koran's sensitivity to this issue. As a result of the interaction of Islam with different cultures, the influence of the old beliefs continued in the communities which were later Muslim, and this led to the discussion of whether or not there was a shirk with the idea that it would harm the belief of monotheism.

Mâtürîdî combined with the cultural values of the society in which the monotheistic beliefs of Islam were opposed to the effects that bear the elements of shirk, and expressed his views in this context. While his contemporaries deal with the conception of monotheism in the context of sins, the Mâtürîdî argued that by separating beliefs, sins should be evaluated in terms of deeds. In this paper, it will be discussed whether or not the cultural beliefs in

contemporary Turkish-Islamic communities can be evaluated within the scope of the concept of monotheism.

Keywords: Kalam, Maturidi, Tawhid, Shirk, Culture, Turkish-Islam.

Giriş

Şirk kavramı sözlükte “bir şeyi ortak yapmak, birden fazla kişiye tahsis etmek, onu ortak kabul etmek” manalarına gelir. İstilah olarak, Allah’a ulûhiyetinde, sıfat ve fiillerinde, Rab oluşunda O’nun hükmünde ve mülkünde ortağı veya dengi olduğuna inanmak ve buna uygun olarak yaşamak şeklinde tanımlanmaktadır.¹

Allah, yaratılış gereği insana kendi bilgisini elde etme yetkinliği vermiştir. Küfür ve şirk fiillerinin işlenme sebepleri ise dış nedenlere bağlanılmaktadır. Âyette de ifade edildiği üzere “Kendileri de bunların hak olduklarını kesin olarak bildikleri halde nefisleri sırf zulüm ve büyüklük tasladığından dolayı onları inkâr ettiler” ifadeleriyle inkârcıların doğru bildikleri şeylerin zıddına bir tavır sergiledikleri görülmektedir.²

Âlemin yaratılması ve işleyişindeki kusursuzluk, her şeyi yaratan ve düzen veren tek varlığın olduğunu göstermektedir. İnsanı, etrafını incelemeye ve düşünmeye teşvik eden ayetlerle de tevhid inancının insanda pekiştirilmesi sağlamıştır. “O Rahman’ın yarattığında hiçbir kusur göremezsin. Hadi, çevir gözünü; görebilir misin hiçbir çatlak ve kusur? Sonra gözünü tekrar yine çevir, o göz, yorgun bir halde, zelil ve hakir olarak sana döner”³ ve “O’nunla beraber hiçbir tanrı yoktur. Aksi takdirde her bir tanrı kendi yarattığını sevk ve idare ederdi”⁴ ayetleri ile evrenin işleyişindeki kusursuzluk ve düzene vurgu yapılmakta ve birden fazla yaratıcı düşüncesinin yol açacağı kaosa değinilmektedir. Bu ayetlere rağmen zamanla insan, çeşitli yorumlarla tevhid anlayışını bozmuş Allah’a ortak koşmuş, O’na denk varlıklar ortaya koymaya çalışmıştır. İnsan, O’na ortaklar koştığında kendisine de en çirkin kötülüğü ve en büyük zulmü yapmıştır.⁵ Bu sebeple kişi şirk fiiliyle dünyada kendisine hiçbir faydası olmayan unsurlara yönelip, Allah’tan başka varlıklara taatinin karşılığını alamamakla manevi çöküntü yaşadığı gibi öldükten sonra dünyadaki yaşamından daha iyi bir yaşam hedefini de yok etmiş olmaktadır.

Şirk, Allah’ı inkâr etmek O’nu tanımamak değil, bilakis kişinin inandığı varlığa eş tutması, Allah’a ait olan vasıfların başka varlıklarda da olduğunu kabul etmesidir.⁶ Kendilerine Peygamber gönderilmiş olmasına rağmen sonradan şirk unsurlarını inançlarına sokmuş toplum ve kavimlerin inançları incelendiğinde, bu toplulukların Allah’ı inkâr etmedikleri, O’nun varlığını kabul etmekle birlikte ilahi unsurlar atfettikleri varlıklara da inandıkları görülmektedir. Oysa Kur’an’ın “Onların çoğu ortak koşarak Allah’a inanırlar”.⁷ “Dikkat edin halis din Allah’ındır. O’nu bırakıp da putlardan dost edinenler: Onlara bizi Allah’a yaklaştırsın diye kulluk ediyoruz derler. Doğrusu Allah ayrılığa

¹ İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 621.

² Özden Kanter, *İslam’da Kelama Semantik Yaklaşım ve Rağib el-İsfahani’nin Kelam Anlayışı*, (İstanbul: Maruf Yayınları, 2017), 67.

³ Mülk, 67/3-4.

⁴ Mü’minun, 23/91

⁵ Lokman 31/13.

⁶ Zümer 39/38.

⁷ Yûsuf, 12/106.

düştükleri şeylerde aralarında hüküm verecektir. Allah şüphesiz yalancı ve inkârcı kimseleri doğru yola erdirmez."⁸ ayetleri müşriklerin bu davranışını reddetmektedir.

Allah, bütün kavim ve toplumların kendi varlığına ve birliğine inanmalarını istemiş ve peygamberleri aracılığı ile de tevhid inancına onları davet etmiştir.⁹ Peygamberler aracılığıyla her çağda yapılan bu çağrıların sancılı süreçlerden geçtiği Kur'an'ın kıssalarında anlatılmaktadır. Hz. Peygamber'in tebliğ sürecinde yaşadığı sıkıntılar da bu durumu destekler niteliktedir. Hz. Peygamber kavmini tevhide çağırduğunda, onlar şöyle cevap vermişlerdir. *"Bu pek yalancı bir sihirbazdır! Tanrıları, tek tanrı mı yaptı? Doğrusu bu şaşılacak bir şey; çok tuhaf! İçlerinden ileri gelen bir heyet fırlayıp şöyle dedi: Yürüyün, tanrılarınıza bağlılıkta sebat edin; gerçekten sizden istenen şey budur. Son dinde de bunu işitmedik. Bu, ancak bir uydurmadır, diyerek kalkıp yürüdüler."*¹⁰ Peygamber'in kavminin bir kısmı, bu sözleriyle hem tevhidi hem de Peygamber'i reddetmiştir. Tek tanrı bütün yaratılmışları nasıl idare edebilir diyerek kendinden önceki toplumlar gibi, onlar da içinde buldukları şirk unsurları içeren inançlarına devam etmişlerdir. Cahiliye Arapları, Tanrı'ya ulûhiyet ve rubûbiyet anlamında ortak koşmuşlardır.

İnsanlık tarihi boyunca kendilerine tevhid inancını anlatan peygamberler gönderilmiş olmasına rağmen, toplumların eski kültür ve inanç biçimlerinin de etkisiyle inançlarında ve ritüellerinde şirk unsurlarından vazgeçemedikleri görülmektedir. Hz. Muhammed'den önce gönderilmiş peygamberlerin kavimlerinde de şirk anlayışının var olduğu bilinmektedir. Kur'an bu hususu *"Dediler ki: "Sakın ilâhlarımızı bırakmayın sakın Ved'i, Suvâ'ı, Yeğûs'ü, Yeûk'u ve Nesr'i asla terk etmeyin!"*¹¹ ayeti ile teyit etmektedir. Ayrıca âyette geçen isimler, Nuh kavminin salih kimseleri olarak kabul edilmiştir. Öldüklerinde, kendilerini Allah'a daha yakın hissedebilmek için, Nuh'un kavmi bu kimselerin kutsallıklarının öldükten sonra da devam ettiği inancıyla onlar adına heykeller yapmışlardır. Kendilerinden çok önce yaşamış olan Nuh toplumunun tazimde bulunduğu bu putların nesilden nesile ve kültürden kültüre anlatım ve etkileşimler neticesinde cahiliye Araplarının inançlarında da yer edindiği görülmektedir.¹²

Nitekim Nuh kavminin taptığı putlar daha sonra Araplara da intikal etmiştir. Bu durumun ortaya çıkışı ise Amalika kavmine kadar dayanmaktadır. Bu kavmin soyu da Nuh'a kadar uzanmaktadır. Araplardan Luhay oğlu Amr yolculuk esnasında Suriye'ye, o günlerde Suriye toprakları içerisinde, bugün ise Ürdün'de idari bir bölge olan Amalika kabilesinin yaşamış olduğu Muab'a uğramıştır. Amr burada Amalika'nın kendi elleri ile taştan yapmış oldukları putlara taptığını görmüştür. Bu durumun ne olduğunu sorduğunda şöyle cevap vermişlerdir: Bunlar bizim putlarımız, biz onlardan yağmur yağdırmasını isteriz, onlar da yağmur yağdırırlar; bir hastalığa uğradığımızda

⁸ Zümer, 39/3.

⁹ Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit, *el-Fıkhü'l-ekber, İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 49.

¹⁰ Sâd, 38/4-5-6-7.

¹¹ Nuh, 71/23.

¹² Abdurrahman Hümeyyis, *Ebû Hanîfe'nin İtikat Esasları*, trc. Ahmet İyibildiren, Mustafa Öztürk (İstanbul: Guraba Yayınları, 2014), 234.

bizlere şifa verirler, bir sıkıntımız olduğunda onu giderirler. Biz onlardan ne yardım dilersek onu yaparlar cevabını verirler. Amr bu duruma çok sevinir ve bu kabileden kendisine bir put vermelerini ister. Onlar da kendisine Hubel isminde bir put hediye etmiştir. Amr, hediye olarak aldığı bu putu Mekke'ye getirmiş ve halkından ona tapmasını istemiştir. İsmail oğullarının ilk taş tapmaları bu şekilde ortaya çıkmıştır.”¹³ ifadeleri Mekkelî müşriklerin putlara taziminin tarihi süreci anlatmaktadır.

Mekke toplumunun, şirk inancını zamanla kültürün ayrılmaz bir parçası haline getirerek dokunulmaz bir iman esası haline getirdikleri görülmektedir. Öyle ki her kabilenin kendisine ait bir putu vardı. Ved isimli put, “Demetü'l-Cendel” denen yerde bulunuyordu ve Kelb kabilesine aitti. “Suva” Huzeyl kabilesine aitti. “Yegus” Murat kabilesine aitti. “Yu-uk” Hemdan oğullarına aitti. Nesr ise himyerilerin “Zilkila” ailesine aitti. (Buhari, 4935/ 1. Bab) Her topluluğun kültüre ait inançlarının, yaşam tarzındaki değişimin etkisi ile ortaya çıkan farklılaşmanın nesilden nesile aktarıldığı bilinmektedir. Bu aktarım bazen mitolojik anlatımlarla bazen de efsaneler yoluyla bilinirliğini korumaktadır. Özellikle Arap kültüründeki şirke dair unsurlar aktarım yoluyla sonraki nesiller tarafından yaşatılmıştır.¹⁴ Tarihi seyir göz ardı edildiğinde, toplumlar arasındaki inançsal benzerliklerin fazlalığı, geçmişte yaşayan toplulukların inançlarının değişikliğe uğramadan devam ettiği yargısına götürmektedir. Oysaki bu inançlar, toplumların yaşantılarındaki tecrübeleri yoluyla uzun zaman içerisinde oluşmaktadır.¹⁵

Allah yaratmış olduğu kulları için kolaylık dilemiştir. Tevhid inancının onların kalbine yerleştirebilmek için de her topluma kendi içlerinden, kendi dilleriyle Peygamberler göndermiştir. “Bizler her gönderdiğimiz peygamberi, onlara iyi açıklasın diye ancak bulunduğu toplumun diliyle gönderdik.”¹⁶ ilahi beyanını göz ardı eden Araplar, atalarından kendilerine miras kaldığını düşündükleri putçuluk anlayışından bir türlü vazgeçememişlerdir. “Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler.”¹⁷ ifadeleriyle de yapmış oldukları ve içinde buldukları durumu atalarına dayandırarak meşrulaştırmaya çalışmışlardır.

Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi ve Şirk:

Mâtürîdî, Ehl-i Sünnet kelâmının kurucu isimlerinin en önemlilerindedir. Bu itibarla Sünnî paradigmanın belirli ilkelerinin temellendirilmesinde önemli bir konuma sahiptir. Bunlar arasında iman-amel ilişkisi öncelikli konuların başında yer almaktadır. Şirk temelde bir inanç problemi olduğu için şirk inancının araştırılacağı konular, öncelikle kelimelerin ilâhiyat bahsi olmalıdır. İnanç sorunu olarak başlayan şirkin bir boyutunun da amele uzandığı bilinmektedir. Zira inanç, bu inanca ilişkin eylemi/amel/ibadeti doğal olarak gündeme getirmektedir. Şirkin ibadet boyutu ile ilgili bir uzanımının olduğu düşünüldüğünde, kelâm kitaplarının iman ve iman-amel ilişkisi başlıkları sorunun araştırılacağı öncelikli alanlar arasına girecektir. Bu sebeple biz de

¹³ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. İzzet Hasan, Neşet Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 48.

¹⁴ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'an*, Beyrut: 1995.

¹⁵ Ethem Xemgin, *Mazda İnanıcı ve Alevilik*, (İstanbul: Berfin Yayınları, 2012), 77.

¹⁶ İbrâhim, 13/4.

¹⁷ Zümer, 39/3.

Mâtürîdî ve Türk-İslâm kültür havzasındaki etkisinin izlerini bu başlıklar üzerinden araştıracağız.

Amelin imandan bir cüz olmadığı, Ehl-i Kible'nin amelinden dolayı tekfir edilmeyeceği, imanın tasdik olduğu gibi temel ilkeler, Ebû Hanîfe'den mülhem Mâtürîdî'nin sisteminde büyük bir öneme sahiptir. Bu başlıkta iman-amel ilişkisine Mâtürîdî'nin yaklaşımı ele alınacak; daha sonra Türk-İslam Kültürüne etkileri bağlamında kendisinden sonraki aynı coğrafyanın ve kültürün taşıyıcısı olan Kelâmcıların iman-amel bağlamında konu hakkındaki değerlendirmeleri incelenecektir.

Şirk, temel anlamda bir inanç problemi olarak tanımlanmaktadır. Bu sebeple Kur'an'ın üzerinde durduğu bir inanç tarzı olarak şirkin, uluhiyet, ubudiyet ve rububiyet açısından tevhitte örtüşmeyen; tevhide ait olması gereken inanç bağlılıklarını farklı varlık ya da varlıklara atfeden temel tutumları nitelediği görülmektedir. Mâtürîdî, Allah'ın, düşünme yeteneği vermiş olduğu tüm insanlara, umumi bir tevhid anlayışı ve inancı verdiğini, varlık sahasına çıkarmış olduğu insanı, tevhid inancına davet ettiğini ve bu sebeple kişi için öncelikli şeyin tevhid inancı olduğunu ifade etmektedir.¹⁸ Mâtürîdî'nin düşünce sisteminin bütününde, iman-amel ilişkisi üzerinde önemle durduğu görülmektedir. Mâtürîdî, imanın kalpte gerçekleşen bir olgu olduğunu, dil ile ikrarın ise, kalpte vuku bulan tasdiğin dışı yansımından ibaret olduğunu belirtmektedir. Bir mümin için asli olan şey, kalbin tasdik etmesidir. Mâtürîdî, iman tanımını, sabit olan akli ve nakli delillerle temellendirmeye çalışmıştır.

a. Nakli Deliller

1. Mâtürîdî, İmanın dil ile ikrardan ibaret olduğunu söyleyenlere karşı, münafıklar hakkında inen ayeti delil olarak getirmiştir. *“Ey Resul! Kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla inandık diyen kimseler”*¹⁹ ayeti, imanın dil ile ifadeden oluşmadığını ortaya koymaktadır.
2. Yine Kur'an'da *“Bedeviler ‘inandık’ dediler. De ki: Siz iman etmediniz. (Öyle ise, ‘iman ettik demeyin’) Fakat boyun eğdik deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi.”*²⁰ buyrulmak suretiyle kalplerine imanı yerleştiremeyen bedevilerin sözle ifadelerinin iman olarak kabul edilmediğine dikkat çekilmiştir.
3. Mâtürîdî, *“Onlar İslam'a girdikleri için seni minnet altına sokuyorlar. De ki: Müslümanlığınızı başıma kakmayın.”*²¹ ayetine istinaden dil ile ikrar üzerine kurulan iman tanımının doğru olmayacağına yer verir. Böyle bir tanıma öne çıkaran kişilerin imanın hakikatinin farkında olamayacakları uyarısında bulunmaktadır.
4. Münafıkların izhar etmeye çalıştığı inanç biçiminin birçok ayette gerçek iman olmadığı açıklanmaktadır. *“Münafıklar mutlaka sizden olduklarına*

¹⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhid*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2005), 150.

¹⁹ Mâide, 5/41.

²⁰ Hucurât, 49/14.

²¹ Hucurât, 49/17.

dair yemin ederler. Hâlbuki onlar sizden değildir.”²², “İnsanlardan bazıları vardır ki, inanmadıkları halde ‘Allah’a ve ahiret gününe inandık’ derler, ama mümin değıllerdir.”²³ âyetleriyle bu gibi kimselerin sadece dilleriyle kabul ettiklerini söylemelerinin yeterli olmayacağı belirtilmektedir. “Allah hepinizin imanını en iyi bilendir.” “İnsanlardan bazıları vardır ki inanmadıkları halde ‘Allah’a ve ahiret gününe inandık’ derler.”²⁴ “Onlar Allah’ı ve müminleri aldatmaya kalkışrlar”²⁵ ilahi beyana muhatap kimselerin kalplerine ters düşenleri kabul ettiklerini söyledikleri ifadelerin iman olmadığı dile getirilmiştir.

5. Mâtürîdî, Allah, mümine kalbindeki halis niyetinden dolayı mükâfat vadetmiştir. Münafıkların ise cehennem en alt tabakasında olacağı kendilerine haber verilmiştir.²⁶ Şayet münafıkların inandığı şeyi dil ile söylemeleri gerçek iman olsaydı, kendilerine vaad edilen yer cehennem değil, cennet olurdu. İmanlarına karşılık mağfiretten ebedi nimet ve sonsuz mükâfattan mahrum edilmezlerdi demektedir.
6. Dil ile ikrarın iman olmadığı bir başka delili, “Kalbi imanla dolu olduğu halde inkara zorlanan kimse”²⁷ ayetinde ifade edildiği üzere, iman ve inkar olgusu dil ile ikrar üzerine kurulmuş olsaydı, inkara zorlanan kişilerin dil ile inkar etmeleri sebebiyle küfür sahibi kabul olmaları gerekirdi, oysa bu kimseler kalbindeki imanı nedeniyle mümin kabul edilmiş ve imanın gerçek yerinin kalp olduğu vurgulanmıştır.²⁸

Aklî deliller

Mâtürîdî, iman konusundaki görüşlerini nakli delillerle temellendirdikten sonra akli delillerle de destekleme yoluna gitmiştir. Bu hususta Mâtürîdî’nin ele aldığı deliller şu şekilde özetlenebilir.

1. İman dini bir davranıştır. Bu dini davranışı inanca yansıtmaya vesile olan şey ise kalbin tasdikidir. Kalp, inanca dair duygu ve düşüncelerin baskı ve cebirle değiştirilemeyeceği bir yerdir. Çünkü imanın bu noktasına, başka bir varlığın hükmetmesi söz konusu edilemez.
2. İmanın dil ile ikrar olduğunu söylersek, dilsiz için bu durumun mümkün olmadığı görülecektir. Fakat bu kimseye Allah ve resulüne olan inancı gerçek olduğu halde dil ile söyleyemediği için inkârcı mı denilecektir? Böyle bir durum imanın gerçekleştiği yerin kalp olduğunu kanıtlamaktadır. “Yine iman, zâhiri bir fiil olan dilin ikrarından ibaret olsaydı, bu ikrarın bulunmadığı, misal namaz kılmak, dua etmek gibi dini bir halin

²² Tevbe, 9/56.

²³ Bakara, 2/8.

²⁴ Bakara, 2/8.

²⁵ Bakara, 2/9.

²⁶ Nisâ, 4/145.

²⁷ Nahl, 16/106.

²⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhid*, 488-492.

mevcut olmadığı zamanlarda müminden iman filinin zail olması gerekirdi” fakat böyle bir durumun söz konusu değildir.

3. Allah, imanı insanların gönlüne yerleştirmiş ve ulaşılabilecek derecelerin de en üstünü kılmıştır. İbadetlerin geçerli olabilmesini de ona bağlamıştır. Böyle bir durumda asıl imtiyaz sahibinin dil değil, kalbin olduğunu anlaşılmaktadır.
4. İman, bütün dini görevlerin yerine getirilmesi değil, kalbe ait bir görevin adıdır. Kur’an’da geçen kalp kavramı bir çok ayette insanın algısı ve bilişi anlamında kullanılmaktadır.²⁹ Kur’an’da doksan bir yerde geçen “Ey iman edenler” lafzı, çoğu yerde bazı farzları terk eden müminler için kullanılmıştır. Şayet iman, bütün dini görevlerin yerine getirilmesi olsaydı “Ey kısmen iman edenler!” veya “Ey bazı görevleri hariç tutulan iman sahipleri!” lafızları kullanılırdı demektir.³⁰

Mâtürîdî, imanı amellerden ayrı bir konumda değerlendirmektedir. Bu ayrımı da şu şekilde ifade etmeye çalışmaktadır. Mekke döneminde iman sahibi kimselere hicret etmeleri farz kılındı. Müminlerden bazıları hicrete katılmayıp terk etmekle günah işlemişlerdir. Yapılan bu davranışa rağmen Kur’an “İman edip de hicret etmeyenlere gelince, göç edinceye kadar onlarla aranızdaki bağ sebebiyle hiçbir sorumluluğunuz yoktur.”³¹ ayeti ile hicret etmeyen bu kimselerden günahı sebebiyle imanın kaldırılmadığını ifade etmektedir.³²

Mâtürîdî, imansız birinin yapmış olduğu amellerin kendisine bir faydasının olmayacağını, ancak imanı sayesinde yapmış olduğu iyi ve güzel amellerin faydalı olacağını söylemektedir. Kendisine ölümün ya da ilahi bir azabın geldiğinde iman etmenin faydası olmadığı gibi, iman etmeden yapılmış bir amelin de faydasının olmadığını belirtmektedir. “Daha önce inanmamış yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, Rabb’inden bazı işaretler geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz.” (Enam, 6/158) mealindeki âyetini böyle bir kişinin iman etmesinin kendisine fayda etmeyeceğini delil olarak göstermektedir.³³

“Erkek olsun, kadın olsun her kim iman etmiş olarak dünya ve ahiret için yararlı iyi işler yaparsa”³⁴ âyetinde beyan edilen şey, amellerin imandan farklı olduğudur. Çünkü Allah, erkek olsun, kadın olsun her kim iman edip iyi işler yaparsa buyurmaktadır. Şayet imanla ameller aynı şey olsaydı, Allah, amel lafzını kullanmaz, kim mümin olduğu halde iman ederse, demiş olurdu. Bu sebeple Mâtürîdî, amellerin imanla yapılması halinde insana fayda vereceği görüşündedir.³⁵

Mâtürîdî, toplumda dini anlam kazanmış eylemleri, inanç bağlamında şirk olarak görmemektedir. Mâtürîdî’nin iman anlayışında, bir inancı benimsemenin kolay,

²⁹ A’râf,7/179; Hac, 22/46.

³⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhid*, 492-495.

³¹ Enfal,8/72.

³² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 294.

³³ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, trc. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 292.

³⁴ Nisa, 4/124.

³⁵ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, trc. Yunus Vehbi Yavuz, 54.

terkinin zor olduğu yönünde bir düşünceye sahip olduğu görülmektedir. İman olgusu, kalbin dini gerçekleri kabul etmesi ve onaylamasıdır. İman dairesinin dışına çıkış ise bu gerçekleri reddetmektir. Mâtürîdî, çirkin olarak gördüğümüz bir takım kötü davranış ve günahların kişinin kalpteki tasdikini etkilemediği müddetçe imanına zarar vermeyeceği kanaatinde-dir.³⁶

Mâtürîdî için bir kimsede bulunması gereken en temel şey, sağlam bir imandır. Ona göre gerçek iman sahibini münafık, müşrik ve kâfirden ayıran şey, ameller değil imandır. Allah bir ayette münafıklar hakkında şöyle buyurmaktadır. “*Kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla inandık diyen kimseler ve Yahudilerden küfür içinde koşanlar seni üzmesin*”³⁷ ayetini delil getirerek münafık ve kâfir kimselerin müminden farkını ortaya koymaktadır.³⁸

O, bir müminin bilerek ve isteyerek Allah’a şirk koşacak bir fiili işlemekten kaçınacağını belirtir. Hata, unutma, kızgınlık, öfke gibi sebeplerle işlemiş olduğu günahlar şirk olarak kabul edilmemelidir. Bir beşer olarak insanın bu tür fiilleri işlemesiyle ona, inkâr sahibidir denilmemelidir.³⁹ Nitekim “*Ümmetimden hata, unutma ve zorlama altında yaptıkları günahların sorumluluğu kaldırılmıştır.*” (İbn Mâce, Talak, 16) rivayeti Mâtürîdî’nin bu konudaki görüşünü destekler niteliktedir.

Mâtürîdî’ye göre, tevhid inancı olmayan bir kimsenin işlemiş olduğu günah ile tevhid inancına sahip kişinin yaptığı günahı aynı kapsamda değerlendirip, Allah’a inananı günahından dolayı küfür ehli görmek yanlış bir kanaattir. Bir mümin her ne kadar kötü fiil ve davranışlarda bulunsa da azap korkusu, Allah’ın gazabına uğrama endişesi, rahmetine ve mağfiretine güvenme duygusuyla bu tür fiillerden vaz geçecektir. Bu kimseler için Kur’an “*Ancak töbe ve iman edip iyi davranışta bulunanların Allah, kötülüklerini iyiliklere çevirir*” ayetiyle affedilebileceğini haber vermektedir.⁴⁰ Oysa küfür ve şirk içinde olanların bu eylemleri terk etmeden küçük, büyük günahları terk etmiş olmaları onlara fayda sağlamayacaktır. Günah sahibinin işlediği günahtan dolayı töbe etmesi beklenirken, inkâr ya da şirk inancını taşıyanın temel yükümlülüğü, iman etmesidir.

Mâtürîdî, bir kimse büyük günah işlese de Allah’ın varlığını, birliğini ve Peygamberler aracılığıyla indirilen vahyi kalben tasdik ettiği sürece mümin olarak adlandırmaktadır. Adam öldürmek gibi büyük günah işleyen bir kimseye kısas uygulanırken bu kişiden mümin diye bahsedilmiştir. “*Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı*”⁴¹, “*Müminlerden iki gurup birbirleriyle savaşırsa aralarını düzeltin*”⁴² âyetleriyle günah sahibi kimselerden iman vasfının kaldırılmadığı ve mümin kabul edildiği beyan edilmektedir. Allah, Peygamber’den müminin işlemiş olduğu günahlar için af dilemesini istemiştir. “*Hem kendinin hem de mümin erkek ve*

³⁶ Sönmez Kutlu, *imam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 211.

³⁷ Mâide, 5/41.

³⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhid*, 487.

³⁹ el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, trc. Bekir Topaloğlu, 260.

⁴⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhid*, 417-418.

⁴¹ Bakara, 2/178.

⁴² Hucurât, 49/9.

mümin kadınların günahlarının bağışlanmasını dile."⁴³ âyetiyle küfür ve şirk dışında işlenen büyük günahların affedileceği ümit edilmektedir. Çünkü mümin iman sahibi, küfür ve şirk gibi fiilleri işlemekten uzak kimselerdir. Allah, günahkâr fakat iman sahibi bu kimseleri müşrik ve münafıklardan ayırmış Hz. Peygamber'e de bu konuda tembihte bulunmuştur. "Allah'a ortak koşanlar için af dilemek ne Peygamber'e yaraşır ne de inananlara."⁴⁴, "Onlar için mağfiret dilesen de dilemesen de birdir, Allah onları kesinlikle bağışlamayacaktır."⁴⁵ ayeti iman sahibi günahkâr ile küfür ehli günahkârın farkını ortaya koymaktadır.⁴⁶

"Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları dilediği kimse için bağışlar."⁴⁷ âyetinde ifade buyrulduğu üzere büyük günahlar da dâhil af durumunun söz konusu olabileceği ifade edilmektedir. Şayet günahkâr için böyle bir durumun söz konusu edilmeyeceği düşünülse, yeryüzünde yaşayan tek bir müminin kalmayacağı kanısına varılabilir. İnsan fıtraten günaha meyilli yaratılmış, hatta peygamberler başta olmak üzere ulema ve evliyaların da hatalarının olduğuna dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla küfür ve şirke bulaşmayan, Allah'ın birliğini kabul eden, Hz. Peygamber'in elçi olduğuna gönülden inan kimse mümindir. Ehl-i Sünnet âlimlerimiz iman sahibi bu kimselerin bağışlanacağını mümkün olabileceğini ve ümitsizliğe kapılmamaları gerektiği görüşündedirler.⁴⁸

Mâtürîdî, küçük ve büyük günahları küfür veya şirk olarak görüp, bu kimselerin ebedi cehennemde kalacağını söylemenin de doğru bir düşünce olmadığını bildirmektedir. Çünkü böyle bir söylem Allah'ın afüv, gafur ve rahim sıfatlarını nefyetmektir. Bu Allah'ı, katı yürekli, kötü huylu kimselerin vasıflarıyla nitelendirmektir. Böyle bir tavır takınma kişinin kendisinin küfür ve ebedi azaba uğramasına sebep olabilir. Ayrıca, Peygamberlerin de küçük hatalar yaptıkları görülmüştür. Yapılan bu hatalar sebebiyle kişi Peygamberleri de tekfir etmiş olur ki; bu ithamlarıyla küçük bir sürçme ile Allah'ın bütün iyilikleri sildiğini iddia etmiş ve O'nu zulümle nitelendirmiş olur. İşte o vakit bu tür aşırılık kişinin küfre düşmesine sebep olur denmektedir. Dini inancını şirk anlayışı üzerine idame ettiren kişinin, işlediği hayrın mükâfatını görmesi söz konusu değildir. Küfür halinde iken işlemiş olduğu kötü fiillerin karşılığını, iman ettikten sonra görmesi de düşünülemez. Kur'an'da geçen "Kim bir kötülük yapar veya nefesine zulmeder de sonra Allah'tan mağfiret dilerse şüphesiz ki O'nu çok bağışlayıcı ve esirgeyici bulacaktır."⁴⁹, "İnkâr edenlerin tutumlarından vaz geçerse geçmiş günahlarının bağışlanacağını söyle."⁵⁰ ilahi beyanlarının her iki durumda da imanın var olması şartıyla mükâfatın verileceğini göstermektedir.⁵¹

Mâtürîdî, iman etmenin ilk şartı olarak insanın zihnen Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmesinin gerekliliğine vurgu yaparak dil ile ikrarın kişinin tam anlamı

⁴³ Muhammed, 47/19.

⁴⁴ Tevbe, 9/13.

⁴⁵ Münâfikûn, 63/6.

⁴⁶ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhid*, 490-491.

⁴⁷ Nisa, 4/48.

⁴⁸ Hilmi Demir, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam Mâtürîdî*, (Ankara: Ay Yayınları, 2017), 94.

⁴⁹ Nisa, 4/10.

⁵⁰ Enfal, 8/38.

⁵¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhid*, 422.

ile mutmain olmasından sonra geçerli olacağını belirtmektedir. Amelin imandan bir cüz olduğunu ifade eden fırkaların görüşlerine karşın, Mâtürîdî, iman konusunda kalbin mutmain olmasını önceleyerek imanun insanın bilincine yerleşmesi gereken bir kavram olduğuna vurgu yapmaktadır.

Mâtürîdî'nin iman-amel ilişkisi başlıkları içinde yaptığı diğer açıklamalara dikkat edildiğinde, bilinçli bir telif ve problematiğin izlerinin sürüldüğü görülecektir. Zira İmam, iman-amel ilişkisinin temelde belirli bir inanç birliği içinde gerçekleşen bir olgu olduğunun farkındadır. Bu sebeple kendisi imanun gereği olan amelin/ibadetin doğruluk – yanlışlık, hata/günah değerini bu başlıklarda şirk unsuru ile ilişkilendirmez. Çünkü bu başlıklar, “tevhide dair inanç birlikteliğinin/ittihadının” ortak bir sorunu olarak “müminlerin problemi” üst başlığına aittir. Bu ele alışın temelinde de, amelin imanı değil, imanun ameli doğurduğu ilkesi yer almaktadır. Bu sebeple amel/ibadet ya da ameli anlamda ilahi emre aykırılıkları “inanç problemi” olarak değil “amel problemi” olarak değerlendirmiş; şirk unsuru aslen inanç problemi olduğu için burada temel problem olarak şirkin üzerinde durmamıştır.

Mâtürîdî'nin İman-Amel Anlayışının Türk-İslam Kültürüne Etkileri

Ebû Hanife'nin Türk-İslam kültürü üzerinde çok büyük bir etkisi olduğu malumdur. Özellikle teori ve pratikte getirmiş olduğu çözümlerle İslam dünyasının birçok bölgesinden erken dönemden itibaren temsil edilen fıkıh ve kelâm kültürünün baş mimarıdır. (Kutlu, 2017, 261). Bu bölgelerin başında, Semerkand, Mısır ve Anadolu gibi geniş bir coğrafya yer almaktadır. Bu bölgelerde Hanefî kültürün yayılmasında ulemanın ve eserlerinin etkisi yadsınamaz. Bu sebeple Türk-İslâm kültürü üzerindeki etkinin araştırılacağı alanlar da, bu kültürün taşındığı eserler olmalıdır. Bu anlamda Mâtürîdî geleneğinin neşvünema bulup yayıldığı bölgeler Semerkand havzasından başlayıp Anadolu ve Mısır'a kadar uzanmaktadır. Bu itibarla ilgili etkinin izlerinin sürülebileceği önemli isimler, Pezdevî, Nesevîler, Sâbûnî, Babertî olarak belirlenmiştir.⁵² Bu isimler ve onların eserleri, Mâtürîdîliğin gelenek olarak Anadolu ve Mısır coğrafyasında bilinirliğini ve etkinliğini sağlayan önemli alimlerdir.

el-Pezdevî, imanı kalp ile tasdik üzerinden tanımlasa da dil ile ikrara da önem atfeden önemli bir Mâtürîdî kelamcıdır. Pezdevî'de dil ile ikrar üzerinde durulsa da kalbin tasdik boyutu daha belirleyici olarak vurgulanmaktadır. İmanı, inanç boyutu üzerinden anlatırken Mâtürîdî'de de işaret ettiğimiz üzere, amelî eksiklikler bir inanç problemi olarak telakki etmez.⁵³

Bu noktada Pezdevî konunun açılımı olarak amele dair günah sebebiyle kişilerin kâfir olmayacaklarını, onların imandan çıkmayacaklarını açıkça dile getirir. Şirk koşmaktan kasıt kişinin inancından dönmemesi, inancındaki hatadan tövbe etmemesidir. Zira tövbe ile bağışlanacağımız konusunda Kible Ehlinin icmâ ettiği söylenilmektedir. Şirk büyük günah kapsamında değerlendirilebilirse de her büyük günahın şirk kapsamında değerlendirilmesi mümkün değildir. İşlenen her günah, Allah'a ortak koşma konusunda ortak değildir. Müşrik, başkalarını Allah'a ortak

⁵² Yunus Öztürk, “Semerkand'dan Kahire'ye Hanefî Kültürünün İzleri”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 3/27 (2016): 412.

⁵³ Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, trc. Şerafettin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015), 202-208.

koşan, Onun dışında başka varlıklara uluhiyet, rububiyet ve ubudiyet anlamında tâzimde bulunan kimsedir. Allah'a uluhiyetinde başkasını ortak etmek ihanettir.

Ebu'l-Muîn en-Neseî, Allah'ın bir, kadim ve ezeli olduğunu belirttiğinden sonra O'nun birliğinin, şirk ve putperestleri reddetmek anlamına geldiği üzerinde durur. Bu itibarla tevhid ile şirk birbirinin zıddı olarak sunulmaktadır. Tevhid, Allah'ın ortakları ve benzerlerini nefyetmek; şirk de birliği nefyedip çokluk/ortaklık taşımaktadır.⁵⁴

Tövbe büyük günahlar içindir. Günahkâr kimse günahı sebebiyle imandan çıkmaz. Müşrik, Allah'a şirk koşmada ısrar etmektedir. Allah'ın haram dediğine helal demektir. Şayet bu eylemlerinden vazgeçip tövbe etse kurtuluşa ereceği haber verilmektedir. Burada da öne çıkarılan husus, şirkin inanç sorunu olduğudur.⁵⁵ Bu sebeple gelenek şirkin günah kapsamını büyük günah olarak belirlese de her günahın nitelik olarak aynı olmadığı üzerinde durmuştur. Bu da inanç ile ilgili günahlarla inanç ile ilgili olamayan büyük günahlar, büyük günahlar üst başlığında bulunabilirse de, mahiyetlerinin aynı olması gerekmez. Kendi içinde bir kısmı "tevhid inancı içindeki büyük günahlar", şirk ise "tevhid inancı dışında büyük günah" şeklinde mahiyet olarak ayrılmaktadır.

Ebu'l-Berekât en-Neseî de imanı tasdik üzerinden tanımlayıp amellerin imandan bir cüz olmadığını vurgulamaktadır. Neseî, amellerin imandan farlı olduğunu söyleyerek, büyük günah işleyen kimselerin imandan çıkmadığını, sadece âsi kimseler olduğunu ifade etmektedir. Bu kimselerin tövbe etmeden ölürse, ahirete dair durumlarının Allah'ın iradesine kaldığını belirtir. Neseî, bu görüşünü teyit etmek için Allah, büyük günah işleyenler için "mü'min" hitabını kullanmıştır diyerek (Bakara, 2/178; Hucurât, 49/9) ayetlerini delil göstermiştir. Mü'min için ne olursa olsun son durum cennettir. Büyük günah da işlese lanetlenmez ve onun için ebedi cehennem söz konusu değildir.⁵⁶ Görüldüğü gibi iman-amel ayrımı, büyük günahın kişiyi dinden çıkarmayacağı vb. ilkeler Mâtürîdî'den sonra onun görüşlerini benimseyen Ehl-i Sünnet âlimlerinde de varlığını devam ettirmektedir. Şirkin büyük günah kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği gibi tasnif açısından bir fark olduğu söylenebilir. Buna rağmen, ilkesel anlamda farklılıktan değil belirli bir devamlılıktan/ilkeli duruşun devamlılığından bahsedilebilir. Ebu'l-Berekât en-Neseî'nin tasnifine göre Allah'ın büyük günah sahibini "mümin" olarak isimlendirmesi, şirkin büyük günah tasnifinde yer almasını engeller. Bu noktada geleneğin "inanç açısından büyük günah" ve "amel açısından büyük günah" şeklinde bir ayrımı gittiklerini göstermektedir.

Sâbûnî'ye göre, küfür hariç büyük günah işleyen kimse ne kâfir ne de münafıktır; iman dairesinden de çıkmaz. Bunun için getirdiği delillerden biri Müslümanların yaşayan kültürüdür. Zira Müslümanlar Asr-ı saâdetten günümüze kadar günah işlediklerini bildikleri halde, ehl-i kiblenin cenazesine katılmış ve onlar için dua etmişlerdir. İman kalbin tasdikidir. İkrar ise tasdik alâmetine işaretir.

⁵⁴ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmet en-Neseî, *İslam İnançının Ana Umdeleri*, trc. Temel Yeşilyurt (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 22-29.

⁵⁵ Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Neseî, *Mâtürîdî Kelamı*, trc. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 118-123.

⁵⁶ en-Neseî, *İslam İnançının Ana Umdeleri*, 23-25.

Günahkâr mümin ile küfür ve şirk sahibinin durumu farklıdır. Zira günahkar mümin adı, amelindeki eksiklik ve hatalarına binaen verilirken; küfür ve şirk nitelemesi, inancındaki yanlışlığa bağlıdır.⁵⁷

Pezdevî ve Sâbûnî'nin eserleri üzerinden Semerkand merkezli Sünnî Kelâm geleneği olan Mâtürîdîliğin Anadolu ve Mısır coğrafyasındaki en önemli temsilcilerinden biri de Bâbertî'dir.⁵⁸ Bâbertî şirkin her türlüünü reddetmektedir. Seneviler âlemin, iyilik ilahı "Yezdan", kötülük ilahı "ehremen" şeklinde iki yaratıcısının olduğunu söyleyerek şirke düşmüşlerdir. Aynı şekilde Arap müşriklerde putlara tapmış ve onları ilah edinmişlerdir. İbadetin kendisine özgü yapılması gereken Allah dışında başka varlıklara ibadet etmeleriyle müşrik olmuşlardır. Mücessime de Allah'ı insan gibi düşünerek arşa yerleştirme vasfında bulunmuştur. Allah ile mahlûkatı eşit görmeleri sebebiyle onların da şirke bulaşan kimseler olduğu nakledilmiştir.⁵⁹

Bâbertî, İman Hz. Peygamber'in Allah'tan getirmiş olduğu her şeyi tasdik etmekten ibaret olduğunu ifade etmektedir. Bir kimse Allah'tan gelenleri kalbi ile tasdik etse fakat bunu diliyle söylemese, bu kişi yine de mümindir. Çünkü Allah kalplerde olanı bilendir. Bu sebeple kişinin tasdikini de bilir.⁶⁰ İmanın özünde vahdaniyet vardır. Bu sebeple yer ve gök ehlinin imanı birdir. Bundan dolayıdır ki mükellef Allah'ın birliğini ve buna bağlı olarak iman edilmesi gereken hususları tasdik etmektedir. Tasdikini yeri ise kalptir. Bâbertî'nin, Mâtürîdî'nin "iman hakiki manada kalp ile tasdiktir" nakli ve bundan sonraki açıklamaları⁶¹ Semerkand bölgesinde sistemleşen Mâtürîdî düşüncesinin Mısır'daki izleri olarak okunabilir. Zira Bâbertî'nin iman-amel ilişkisini inşa ediş süreci bilindiği üzere tevarüs ettiği Semerkand merkezli Mâtürîdî Kelâmî havzaya dayanmaktadır.⁶² Bu miras, Mısır'da varlığını hissettirmiş; Mısır Hanefîliği şeklinde nitelenebilecek olan Tahâvîliğin alternatif yorumları arasındaki yerini almıştır.⁶³

Görüldüğü gibi Mâtürîdî ve kendisinden sonra geleneğin önemli alimleri, imanda tasdik üzerinde durmakta; ameli imandan bir cüz olarak telakki etmemektedir. Bu itibarla ameldeki eksiklikleri ve yanlışlıkları aynı inanç içindeki yanlışlıklar kapsamında değerlendirmektedirler. Ancak şirki, tevhide zıt, inanç açısından bir problem olarak tanımlamışlardır. Zira şirk, mahiyet itibariye birlik üzerine geliştirilen çokluğu ifade etmektedir. Oysa iman, inkarın çelişği olduğu gibi tevhit de çokluğun/ortaklığın yani şirkin çelişğidir. Bu sebeple Mâtürîdî'nin açtığı ve sistematik olarak ortaya koyduğu ilkeler, Türk – İslam kültür havzasının en önemli isim ve eserleri tarafından ilkesel anlamda sürdürülmüştür. Bu itibarla eserlerin ait olduğu

⁵⁷ Nûreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 83-84, 161-165)

⁵⁸ Yunus Öztürk, "Semerkand'dan Kahire'ye Hanefi Kültürünün İzleri", 406-407.

⁵⁹ Ekmelüddin el-Bâbertî, *Tâhavî Akâidi Bâbertî Şerhi*, trc. İzzet Karasakal (Ankara: Seyda Yayınları, 2016), 48-49.

⁶⁰ el-Bâbertî, *Tâhavî Akâidi Bâbertî Şerhi*, 191.

⁶¹ Mustafa Aykaç, "Tahâvî Bağlamında İki Farklı Hanefilik Okuması (Ekmelüddîn el-Bâbertî ve İbn Ebi'l-İzz Örneği)", *Hittî Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (2018): 134-139.

⁶² Yunus Öztürk, "Semerkand'dan Kahire'ye Hanefi Kültürünün İzleri", 412-413.

⁶³ Mustafa Aykaç, "Tahâvî Bağlamında İki Farklı Hanefilik Okuması (Ekmelüddîn el-Bâbertî ve İbn Ebi'l-İzz Örneği)", 152-154.

coğrafyalardaki inançların ilmî boyutu, Türk ve Müslüman topluluğun ürünü olan kitâbî gelenekte varlığını güçlü bir şekilde sürdürdüğü gibi Anadolu ve Mısır gibi uzak bölgelere de etkisini hissettirmiştir.

İlâhiyat Konularında Senevî/Düalist Akımlara Yaklaşımlar

Şirkin bir inanç problemi olarak tevhidin zıddını ifade ettiğini; bu sebeple kelâm metinlerinin ilâhiyat bahislerinin meselesi olduğunu belirtmiştik. Bu başlıkta Mâtürîdî ve diğer alimlerin ilgili başlıklarda tevhide aykırı olan ulûhiyette ortaklık barındıran Senevî teolojiye yönelik atıfları incelenecektir.

Senevîler, yaratıcısı tasavvurunda çokluk/kesret barındıran bir ulûhiyet anlayışına sahiptir. Bu sebeple Mâtürîdî ve birçok kelâmcı tarafından ulûhiyetteki ortaklık fikirleri dolayısıyla eleştirilmişlerdir. Bu konuda kelâmcılar alemin yaratıcılığının tek olduğu fikri üzerinden Senevî görüşleri eleştirmişler; dolayısıyla ilâhiyat bahsi içerisinde özellikle tevhidi reddeden tutumlar olduğu için tevhîd konusu içerisinde bu yaklaşımlara yer vermişlerdir. Kurân-ı Kerîm ulûhiyetteki ortaklık düşüncesine sahip olanlara “*De ki: Eğer söyledikleri gibi O'nunla birlikte başka ilahlarda bulunsaydı o takdirde arşın sahibine üstün gelmek için çere ararlardı.*” (İsrâ, 17/42) ayeti ile içinde buldukları duruma işaret etmiştir. Mâtürîdî de bu sebeple ulûhiyet ve rubûbiyette tek varlığın Allah olduğu vurgulamıştır.⁶⁴

Pezdevî, de ulûhiyet ile ilintili olarak Allah'ın eşi ve benzeri olmadığını belirttikten sonra Mecûsiler'in âlemde iki tanrının olduğu inançlarını ele almıştır. Hayır ve Şer şeklindeki düalite üzerine kurulu bir inanç tarzını işleyen Mecûsiler, âlemdeki iyilik ve kötülüklerin yaratıcı varlık olarak Yezdan ve Ehrimen'e dayandığını düşünmektedir. Yezdan ve Ehrimen'in özellikleri konusunda kendi aralarında farklılık olmakla birlikte önemli bir kısmı, her ikisinin de kadîm olduğu ya da birbirilerine hulul ettiği fikrine sahip görünmektedir. Bu sebeple de yine tevhid dışı bir inanç tarzı olarak Pezdevî tarafından eleştirilmektedir.⁶⁵

Mani ve Deysâniler de âlemde nur ve zulmet şeklinde iki tanrının olduğunu iddia etmişlerdir. Bunlar içerisinden de kimileri, her iki tanrının da kadîm olduğunu beyan etmiş, kimileri ise nur tanrısını kadîm, zulmet tanrısının ise hâdis olduğunu dile getirmiştir. Hıristiyanlar tanrının üç olduğunu söylemişlerdir. Kendi içlerinde de farklı görüşlerde bulunmuşlardır. Kimileri ilâhların Allah, mesih ve ruh olmak üzere üç olduğunu bunlardan üçüncüsünün Allah olduğunu ifade etmişlerdir. Kur'an onların bu söylemlerine şöyle karşılık vermiştir. “Allah üç ilahtan üçüncüsüdür, diyenler elbette kâfir olmuştur.” (Mâide, 5/73) Bazıları ise tanrıların iki şahıs ve bir sıfattan oluştuğunu söylemişlerdir. Bunlar Allah, mesih ve ilimdir. Hıristiyanlar içerisinden şöyle diyenler de olmuştur. Hz. İsa önceleri ilah idi sonra insan olarak yeryüzünde bulundu. İnsan şeklinde olduğu için yeryüzünde anlaşmazlık çıktı ve lâhut iken nâsût (tek bir bedende birleşmiş) oldu. Böylelikle de ulûhiyet eserinin Hz. İsa'da zuhur ettiği söylenmiştir.⁶⁶

⁶⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhid*, 32-33.

⁶⁵ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 44.

⁶⁶ el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 45.

Sâbûnî kendinden önceki yaklaşımları sistematik olarak verme konusunda oldukça başarılıdır. Öncelikle Allah'ın birliği/tevhidini vurgulayıp eşi ve benzerinin olmadığını belirttikten sonra bu konuda (tevhid, eşi ve benzeri olma) muhtemel ve mevcut yaklaşımları sıralamaktadır. Onun yer verdiği inanç sistemleri arasında Seneviler, Mecûsîler, Hristiyanlar, Tabiatçı ve Eflâkiler bulunmaktadır. Senevi ve Mecûsîler iyilik ve kötülük olmak üzere iki İlâhın olduğunu söylemişlerdir. Hristiyanlar, Baba, Oğul ve kutsal ruh şeklinde Allah'ı üçlemişlerdir. Tabiatçılar, sıcak, soğuk, kuru, yaş diyerek yaratıcıyı dörde çıkarmışlardır. Eflâkiye ise yedi tane tanrının olduğunu söylemiştir. Bunlar: Zühal, Müşteri, Merih, Zühre, Utarid, Güneş ve Aydır. Bu fırkaların hepsi bu tür inançları sebebiyle kâfir olmuşlardır. Sâbûnî, bu inançları birbirine zıt olan iki şeyin bir anda var olmasının imkânsızlığı üzerinden tevhide muhalif bu grupların tutarsızlığını anlatmaktadır.⁶⁷

Ebu'l-Muîn en-Nesefî de, konuya Allah'ın birliğini/tevhidini beyan eden ayetle giriş yaptıktan sonra ihlas suresinin tefsiri bağlamında oldukça sistematik bir yoruma yer vermiştir. Nesefî, âyette geçen "huve/o" kelimesinin Allah'ın birliğine delil, Muattıla ve Bâtnilere de reddiye; "Allah sameddir" ifadesinin Müşebbiheye, "O doğurmamış ve doğurulmamıştır" ayetinin Yahudi ve Hristiyanlara; "O'nun hiçbir dengi yoktur" ayetinin de Mecûsîlerin iki tanrısı Yezdan ve Ehrimen'e reddiye olduğunu belirtmektedir. Bu özgün tefsiri içinde Nesefî kendinden önceki ulemanın konu hakkındaki değerlendirmelerini özetlemiş mahiyettedir. Bu şekilde aslında tevhid vurgusu yapan surenin reddiye içeren ayetlerini, dönemin tevhide muhalif inanç tasavvurları üzerinden yorumlamıştır.⁶⁸

Ebu'l-Berekât en-Nesefî de Hristiyanlar, Tabiatçılar ve Seneviye'nin iddia ettiği gibi birden fazla ilah yoktur. Âlemin yaratıcısı tektir. Şayet onların dedikleri gibi birden fazla yaratıcı olsaydı aralarında çatışma çıkardı. Birisi hayır namına bir şey dilerken, diğeri şer yaratmayı dileyebilir. Her ikisinden birinin dediği olsa bu durum diğerrinin iradesini güçsüz kılar veya her ikisinin de de sözü muteber olsa ki buda imkânsızdır. Her harikulade de bu durum onların İlahlığını muhal kılmaktadır. Ayrıca âcziyet, yaratılmışlığın alametidir. Bu sebeple âciz olanın ulûhiyet iddiasında bulunması geçersiz bir görüştür. Düalist tanrı düşüncesi ispat edilemediği durumda, zorunlu olarak tek bir ilahın varlığına hükmedilir ki oda Kadîm ve bir olan Allah'tır.⁶⁹

Bâbertî, Allah'tan başka ilah yoktur demenin, ulûhiyetinde O'nu birlemek ve bunun dışındaki tüm yaratılmışları reddetmek olduğunu söyledikten sonra İlâh'ın kendisine ibadet edilen varlık anlamına geldiğini belirtir. Bâbertî, Mekke müşriklerinin Allah'ın varlığına inandıklarını fakat bununla birlikte, putlara da ibadetten geri durmadıklarına dikkat çekmiştir. Bu surette de hem Allah'a inanmışlar hem de Ulûhiyetinde ve Rubûbiyeti'nde O'na ortak koşmuş olmuşlardır.⁷⁰

Sonuç

⁶⁷ es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 21-22.

⁶⁸ en-Nesefî, *İslam İnançının Ana Umdeleri*, 24-25.

⁶⁹ en-Nesefî, *İslam İnançının Ana Umdeleri*, 36-37.

⁷⁰ el-Bâbertî, *Tâhavî Akâidi Bâbertî Şerhi*, 34.

Kâinatı yaratan, yöneten, ona bir denge ve düzen koyan en değerli varlığın mevcudiyeti inancı, akli selim insanın fitri bir özelliğidir. Eşi ve benzeri olmayan “tek Allah inancına yatkın yaratılan beşerin, Allah’a kendi mülkünde şirk koşması kabul edilemez bir inanç biçimidir. Bu durum Peygamberler aracılığıyla insana sürekli hatırlatılmıştır. İslâm sadece Allah’a şirk koşanlar için değil, bütün beşer için bir çıkış kapısı ve kurtuluş yoludur. Bu sebeptendir ki bütün dönemlerde insanlığa gönderilmiş olan vahyin bildirimindeki ortak noktanın adı İslâm olmuştur. İslâm beşer için hayatı zorlaştırmak değil, daha yaşanır kılmak için gönderilmiştir. Müşrik tasavvurunda, başka varlıklara da verilen ilahilik, tevhid ilkesine gölge düşürmektedir. Bu sebeple inanan insanın Allah’tan başka hiçbir varlığa kutsallık atfetmemesi gerekmektedir. Tevhide özgü olan özelliklerin başka varlıklarda da bulunup bulunmadığından kişinin emin olması gerekmektedir. Cahiliye Arapları kutsallık atfettikleri bu varlıklarda, gerçek Tanrıdaki özelliklerin hiçbirisinin bulunmadığını bildikleri halde, yine de bunlardan medet ummaktan vaz geçmemişlerdir. Onların içerisinde buldukları bu durum, bu tür kimselerin ata kültürü olarak gördükleri inançla ilgili anlayışı bir türlü bırakmadıklarını göstermektedir.

Küfür, şirk ve fâsıklık gibi olguların merkezindeki kişi insandır. Kişinin gerçek manada iman olgusuna sahip olmasına rağmen bu tür vasıflarla anılması, Kur’an’ın ruhuna ters düşmektedir. Küçük-büyük günah bağlamında tekfire varan yorum ve eğilimler kişinin kendi inanç dünyasında hezeyanlar yaşamasına sebep olmaktadır. Bu itibarla Türk-İslam kültür havzasının ve kelâm geleneğinin en önemli mimarlarından olan Mâtürîdî ve açtığı yolda yetişen ulemanın iman-amel ilişkisi, tevhid ve iman tanımları, gerek Türk – İslam havzasında gerekse diğer eklettik bölgelerde daha kuşatıcı bir din ve inanç tasavvuru ile uzun yıllar etkisini hissettirmiştir.

İman-amel ilişkisinin bir sorunu olmayıp tevhide zıt bir inanç tazının adı olarak şirk problemi, Mâtürîdî ve diğer ulemâ tarafından tevhidin kendi iç problemi şeklinde “iman-amel” ilişkisi bağlamında değil, tevhidin zıttı bir problem olarak özellikle ilâhiyat bahisleri arasında ele alınmıştır. Bu noktada iman-amel ilişkisindeki fırka isimleri “tevhid” içindeki gruplaşmalar/fırkalaşmalar üzerinden yürütülürken, ilâhiyatta ele alınan şirk problemi tevhid dışı gruplaşmaların ortak adı olarak “Seneviyye” ve diğer çoklu tanrı tasavvurları sunan fırkalar üzerinden incelenmiştir. Şirk konusunun ele alındığı bu tematik yapı dahi, kelâm kitaplarındaki ilgili bahislerin bilinçli ve sistematik olarak telif edildiğini; bu anlamda geleneğin kendi içinde de telif tarzında ittihat taşıdığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Türk-İslam kültürünün temel kaynakları şirki (ulûhiyete ortaklık ve benzerlik atfetmeyi), inanç problemleri olarak bölgedeki düalist akımlar üzerinden incelemişlerdir.

Her şeye rağmen dikkat çekilmesi ve bildirinin bir sonucu olarak zikredilmesi gereken bir husus olarak eserlerini incelediğimiz alimler, gerek iman-amel ilişkisi gerekse ilâhiyat bahsi içinde şirk ve müşrik kullanımlarına çok rağbet etmemektedirler. Özellikle ulûhiyet ve rubûbiyette ortaklıkla, benzerlik ve tevhide aykırılıkla niteledikleri fırkaları belirli bir şirk ve müşrik adı altında toplamamaktadırlar. Nitekim tevhide aykırı olan Yahudi ve Hıristiyan inançları, Senevîlik vb. inanç sistemlerinin adları, doğrudan çok fazla şirk ve müşriklikle ilişkilendirilmez. İçerik olarak tevhide aykırılıkları, Allah’ın ulûhiyet ve rubûbiyetinde kendisi dışında varlıklar atfettikleri

söylenmiş olsa da klasik terminoloji anlamında bu inanç toplulukları “müşrik ve şirk” üzerinden tanımlanmaz. Bu tercihin çoğu eserde olması ise bilinçli bir kullanımın var olduğunu hissettirmektedir. Bu tercihin temel sebebi derin ve ayrıntılı çalışmaları iktiza edecek mahiyette olsa da “müşrik ve şirk”i cahiliyye Araplarına ve Hz. Peygamber’in tebliğinde Mekke’deki inanç sahiplerine özgü bir niteleme olarak düşündükleri var sayımında bulunulabilir.

Mâtürîdî ve onu takiben gelen ulemâ akıl-nakil ilişkisi bağlamında mutedil ve makul tutumlarıyla bu tür beşeri eğilimlerin önüne set çekmeyi kendisine temel bir hedef edinmiştir. Türk toplumunun dini inanç biçimini ve İslamiyet’i dünya genelinde bir din haline getirerek Türk İslam kültürü adına güçlü bir teorinin kuruculuğunu üstlenmişlerdir. Bu sebeple Mâtürîdî’nin geniş kitleler tarafından kabul görülmesinin en temel noktalarından birisi olarak tekfir eden değil tefekkür eden bir düşünceyi temsil ettiği görülmektedir.

Kaynakça

- Aykaç, Mustafa. “Tahâvî Bağlamında İki Farklı Hanefilik Okuması (Ekmelüddîn el-Bâbertî ve İbn Ebî'l-İzz Örneği)” Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 17/33 (2018) 134-139.
- el-Bâbertî, Ekmelüddîn. Tâhavi Akâidi Baberti Şerhi. Trc. İzzet Karasakal. Ankara: Seyda Yayınları, 2016.
- Demir, Hilmi. Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmam-ı Mâtürîdî. Ankara: Ay Yayınları, 2017.
- Ebu Hanîfe Nu'mân b. Sâbit. el-Fıkhü'l-Ekber, İmam-ı Â'zam'ın Beş Eseri. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Hümeyyis, Abdurrahman. Beyani'ş-Şirk ve Vesailehü İnde Eimmeti'l-Hanefiyye. Trc. M. Emin Akın. İstanbul: Guraba Yayınları, 1994.
- Hümeyyis, Abdurrahman. Ebû Hanîfe'nin İtikat Esasları. Trc. Ahmet İyibildiren, Mustafa Öztürk. İstanbul: Guraba Yayınları, 2014.
- İbn-i Hişam. es-Sire'tün- Nebeviyye. Trc. İzzet Hasan, Neşet Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- İbn-i Kalbî. Putlar Kitabı. Trc. Beyza Düşengen. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Kanter, Özden. İslam'da Kelâma Semantik Yaklaşım ve Rağıb el-İsfahanî'nin Kelâm Anlayışı. İstanbul: Ma'ruf Yayınları, 2017.
- Karagöz İsmail. Dini Kavramlar Sözlüğü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Koçoğlu, Kıyasettin. “21. Yüzyılın Türkiye'sinde Hurafeler” Diyanet Aylık Dergisi (2006).
- Kutlu, Sönmez. İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Kitâbü't-Tevhid. Trc. Bekir Topaloğlu, Ankara: İSAM Yayınları, 2005.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Te'vîlâtü'l-Kur'an. Trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Te'vîlâtü'l-Kur'an. Trc. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- en-Nesefî, Ebû'l-Müîn Meymun b. Muhammed. Mâtürîdî Kelâmı. Trc. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- en-Nesefî Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmet. İslam İnançının Ana Umdeleri. Trc. Temel Yeşilyurt. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Öztürk, Yunus. Semerkand'dan Kahire'ye Hanefi Kültürünün İzleri, İslami Araştırmalar Dergisi 27/3 (2016): 404-413.
- el-Pezdevi, Ebu'l-Yusr Muhammed. Ehl-i Sünnet Akâidi. Trc. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.

- es-Sâbûnî, Nûreddin. Mâtürîdiyye Akaidi. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- et-Taberi, İbn Cerîr. Cami'ü'l-beyan an te'vîli âyi'l Kur'an. Beyrut: 1995.
- Tâhavî, Ebu Ca'fer. Tâhavî Akâidi Baberti Şerhi. Trc. İzzet Karasakal. Ankara: Seyda Yayınları, 2016.
- Xemgin, Ethem. (2012). Mazda İnancı Ve Alevilik. İstanbul: Berfin Yayınları, 2012.